

Юридичні науки

УДК 346.9:342.4

Лисенко Зорина Акмедівна

*магістр ННІ права та міжнародно-правових відносин
Університету митної справи та фінансів*

Лисенко Зорина Акмедовна

*магістр ННІ права и международно-правовых отношений
Университета таможенного дела и финансов*

Lysenko Zorina

*Master of the Institute of Law and International Legal Relations
University of Customs and Finance*

Пасічник Аліса Володимирівна

*магістр ННІ права та міжнародно-правових відносин
Університету митної справи та фінансів*

Пасечник Аліса Владимировна

*магістр ННІ права и международно-правовых отношений
Университета таможенного дела и финансов*

Pasichnyk Alisa

*Master of the Institute of Law and International Legal Relations
University of Customs and Finance*

Науковий керівник:

Зуєва Оксана Анатоліївна

*кандидат юридичних наук, доцент кафедри
цивільного, та господарського права
ННІ права та міжнародно-правових відносин
Університет митної справи та фінансів*

**ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ПРИНЦИПУ ВЕРХОВЕНСТВА
ПРАВА В ГОСПОДАРСЬКОМУ ПРОЦЕСІ СУДОЧИНСТВА
ОСОБЕННОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ ПРИНЦИПА ВЕРХОВЕНСТВА
ПРАВА В ХОЗЯЙСТВЕННОМ ПРОЦЕССЕ СУДОПРОИЗВОДСТВА
FEATURES OF APPLICATION OF THE PRINCIPLE OF ROOTITY
RIGHTS IN THE ECONOMIC PROCESS OF LITIGATION**

Анотація. В науковій статті проведено комплексний аналіз умов дотримання принципу верховенства права як визначального принципу у господарському судочинстві; охарактеризовано співвідношення принципів законності і верховенства права. В науковій статті розглянуто підходи до розуміння сутності принципу верховенства права, які дають можливість уявити різноманітність інтерпретацій даного поняття, особливість суб'єктивного розуміння не тільки особою, яка досліджує це питання, а й окремою людиною, що має свої специфічні напрямки праворозуміння. Також в науковій статті розглянуто особливості застосування принципів законності верховенства права в рішеннях Європейського Суду з прав людини.

Ключові слова: господарське процесуальне право, принцип верховенства права, судочинство, право, Європейський Суд з прав людини, стаття, регулювання.

Аннотация. В научной статье проведен комплексный анализ условий соблюдения принципа верховенства права как определяющего принципа в хозяйственном судопроизводстве; охарактеризованы соотношение принципов законности и верховенства права. В научной статье рассмотрены подходы к пониманию сущности принципа верховенства права, позволяющие представить разнообразие интерпретаций данного понятия, особенность субъективного понимания не только лицом, исследует этот вопрос, но и отдельным человеком,

имеющим свои специфические направления правопонимания. Также в научной статье рассмотрены особенности применения принципов законности верховенства права в решениях Европейского Суда по правам человека.

***Ключевые слова:** хозяйственное процессуальное право, принцип верховенства права, судопроизводство, право, Европейский Суд по правам человека, статья, регулирования.*

***Summary.** The scientific article provides a comprehensive analysis of the conditions for compliance with the principle of the rule of law as a defining principle in commercial litigation; the ratio of the principles of legality and the rule of law is characterized. The scientific article considers approaches to understanding the essence of the rule of law, which allow to imagine the diversity of interpretations of this concept, the peculiarity of subjective understanding not only by the person researching this issue, but also by an individual who has specific areas of law. Also in the scientific article the peculiarities of application of the principles of legality of the rule of law in the decisions of the European Court of Human Rights are considered.*

***Key words:** economic procedural law, principle of rule of law, judicial proceedings, law, European Court of Human Rights, article, regulation.*

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. В Україні проголошується і діє принцип верховенства права, який є основоположною засадою у визначенні конституційного ладу держави. Його значення для правової держави визначальне, адже право – це прояв вищої справедливості і його панування в суспільстві перш за все вказує на пріоритетність прав і свобод людини. Процес формування правової держави є складним та послідовним, він зумовлений проведенням

економічних, політичних, соціальних, правових реформ. Але цього недостатньо, адже правова держава – та, де панує право в громадянському суспільстві, правовій системі, в усіх сферах життєдіяльності людини, де воно покладено в основу діяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, які повинні приймати виважені та справедливі рішення. Ступінь впровадження верховенства права в державі впливає на рівень корупції, можливість забезпечення справедливого правосуддя, прийняття справедливих законів та правильного їх застосування.

Створення державою надійних сприятливих умов для належного впровадження верховенства права в усі суспільні відносини, закріплення на законодавчому рівні гарантій його забезпечення та механізму захисту у разі порушення цього принципу є її пріоритетними напрямками.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідженню різних аспектів застосування принципу верховенства права в якості основоположного принципу правової системи України присвячено численні наукові роботи таких відомих вчених як: Петришин О.В., [3] Портнов А.В., [4] Колодій А.М., [5] Скрипнюк О.В., [6] Музика І.В., [7] Головатий С.П., [8] Малишев Б.В. [9]. Напрацьовані результати дають можливість проведення уніфікації принципів ряду галузей права, зокрема й господарського процесуального права, як системи здійснення судочинства у справах віднесених до юрисдикції господарських судів.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою дослідження є аналіз сутності та особливостей застосування і взаємодії принципів законності та верховенства права в господарському процесуальному судочинстві.

Виклад основного матеріалу. З розвитком та становленням України як соціальної, демократичної, незалежної та правової держави важливим і основоположним принципом забезпечення прав та свобод людини і

громадянина є принцип верховенства права, який закріплений у статті 8 Конституції України, де сказано, що в Україні визнається і діє принцип верховенства права [1]. Далі, в тій же статті Основного Закону, констатується, що Конституція має вищу юридичну силу в державі, а її норми є нормами прямої дії. Тобто, може скластися враження, що Конституція України пов'язує верховенство права виключно із вищою силою норм самої Конституції щодо всіх інших правових норм, які діють в суспільстві. Насправді ж закріплення даного принципу демонструє прагнення нашої держави будувати свою правову систему на основі принципів, що визнаються фундаментальними для будь-якого демократичного суспільства вже протягом кількох століть.

Принцип верховенства права для українського законодавства не новий, проте проблема його розуміння полягає у різноаспектності тлумачення даного поняття. Так, теоретично принцип верховенства права можна розглядати, принаймні, у двох аспектах – широкому і вузькому. По-перше, в широкому значенні – як принцип правової організації державної влади в суспільстві, як верховенство права над державою. За таких умов верховенство права практично ототожнюється з засадами правової державності. По-друге, у вузькому розумінні – як співвідношення права й закону в регулюванні суспільних відносин, їх ролі в забезпеченні правопорядку, тобто як верховенство права над законом [3, с. 18-19].

Українські юристи виділяють наступні точки зору щодо змісту принципу верховенства права. Передусім принцип верховенства права означає, що позитивне право, яке створюється людьми, має ґрунтуватися на природному праві, яке обмежує державну владу і є своєрідним фільтром позитивного права. Самостійного значення принцип верховенства права набуває тоді, коли розрізняють закон і право. При цьому робиться важливий висновок про те, що поза доктриною природного права цей принцип існувати не може [4, с. 64].

Так, П.М. Рабінович зазначає, що принцип верховенства права не тотожний принципу верховенства закону, відмінність між ними пов'язана з розбіжністю у розуміння права і закону. Панування закону означає насамперед верховенство правового закону, бо не кожний закон є саме таким. Відповідність змісту закону праву є важливим показником правової держави [2, с. 341-342]. Ми поділяємо це твердження, так як цілком очевидно, що ототожнення таких понять як «право» та «закон» є помилковим. У зв'язку з різноманітністю суспільних відносин існує проблема в закріпленні права на законодавчому рівні, тому що, по-перше, неможливо врахувати варіативність усіх життєвих ситуацій; і по-друге, не завжди закон є правовим.

На думку А.М. Колодія, під принципом верховенства права слід розуміти офіційне визнання того факту, що право може існувати і поза інституціональною формою (нормативно-правовими актами) у вигляді рівного і справедливого масштабу свободи, який дістає вияв саме у принципах правосвідомості, що є загальнозрозумілим й таким, що використовується для саморегулювання суспільних відносин [5, с. 175]. У такий спосіб автор акцентує увагу на тому, що держава має залежність від права, тобто право обмежує державну владу.

Кардинально протилежну позицію займає О.В. Скрипнюк, який вважає, що верховенство права – це такий основоположний принцип правової держави, без якого неможливе здійснення прав і свобод особи, а також гарантій, що надаються їй з боку державної влади [6, с. 139].

А от М.І. Козюбра зазначає, що у західноєвропейській думці принцип верховенства права традиційно також ототожнюється здебільшого з верховенством фундаментальних прав і свобод людини, а його зміст безпосередньо пов'язаний з такими категоріями як справедливість, свобода, гуманізм. [7, с. 112]. Висловлену позицію підтримує і С.П. Головатий, який, у свою чергу, говорить про те, що

принцип верховенства права має ідею винятково природного права, тобто ідею, яка виникла на визнанні такого факту: людина як істота природна з'являється на світ з певними правами і свободами, яких їй ніхто не дає і ніхто не має права в неї відібрати [8, с. 85-86]. Отже, права і свободи людини є природними, невід'ємними, основоположними та фундаментальними.

П.М. Рабінович також розкриває верховенство права за допомогою співвідношення права з правами людини. Він вважає, що права людини є пріоритетними в суспільстві, вони проявляються в таких рисах державного і суспільного життя: закріпленні в конституційних та інших законах держави основних прав людини (закони, які суперечать правам та свободам людини, не є правовими законами); пануванні в суспільному і державному житті таких законів, які виражають волю більшості чи всього населення країни, що відображають при цьому загальнолюдські цінності та ідеали, перш за все права і свободи людини; врегулюванні відносин між особою і державою на основі принципу: «особі дозволено робити все, що прямо не заборонене законом» [2, с. 12]. Таким чином, верховенство права виражається у непорушних правах особи.

На думку Б.В. Малишева, верховенство права існує у двох модусах. По-перше, верховенство права – це верховенство права людини над обов'язком держави забезпечувати всі права і свободи людини. У першому модусі, який можна назвати конституційним або загальним, ідеться про обов'язок держави своїми діями створювати умови для реалізації прав і свобод людини. По-друге, верховенство права – це верховенство природних прав людини над правами держави, правами соціальних груп, правами суспільства. У другому модусі, який можна назвати спеціальним, ідеться про особливий статус природних прав людини [9, с. 16-17].

Для порівняння і досягнення більш високих цілей дослідження даного питання вважаємо за потрібне навести думки зарубіжних вчених.

Так, професори конституційного права Великої Британії Е. Бредлі та К. Евінг у сучасних умовах під верховенством права у цій країні розуміють три різні ідеї:

1) верховенство права означає відданість суспільства праву та порядку замість анархії, нестабільності, воєнного стану. Тобто верховенство права в даному випадку є філософською категорією, яка відображає погляди на суспільство, яке шанує та визнає пріоритет основних демократичних цінностей;

2) верховенство права є правовою доктриною надзвичайного значення, згідно з якою дії уряду (виконавчої влади) мають бути вчинені відповідно до права (як статутного, так і загального). Посадові особи держави повинні уповноважуватися правом на вчинення певних дій. У іншому випадку, тобто коли ці дії виходять за межі їх компетенції (*ultra vires*), вони проголошуються судами нечинними. У разі спору щодо права, останнє слово належатиме незалежним судам, які у своїх рішеннях визначають ті правові норми, які мають бути застосованими. Право також має бути чітким та зрозумілим для суб'єктів правовідносин. В зазначеному твердженні, як ми бачимо, недотримання норм права тягне за собою тяжкі наслідки, а верховенство права виступає як еталон поведінки всіх учасників суспільних відносин;

3) верховенство права є політичною доктриною, згідно з якою право виступає засобом для досягнення не будь-яких цілей, проголошених державою, а тільки легітимних, які можуть бути виправдані у вільному демократичному суспільстві [10, с. 109]. Тобто верховенство права являє собою своєрідний взірець, еталон, відповідно до якого право використовується в якості інструменту для здійснення мети, яка була поставлена на початку, але не будь-якої, а тієї, що уособлює в собі справедливі та законні бажання.

Наведені вище підходи до визначення принципу верховенства права дають нам можливість уявити різноманітність інтерпретацій даного поняття, особливість суб'єктивного розуміння не тільки особою, яка досліджує це питання, а й окремою людиною, що має свої специфічні напрямки праворозуміння.

Таким чином, враховуючи різноманітні погляди авторів щодо визначення поняття верховенства права, під ним слід розуміти основоположний принцип правової держави, який ґрунтується на провідних ідеях юридичної теорії та практики і визначає підстави забезпечення та реалізації основних прав і свобод громадян, їх правове положення в суспільному розвитку держави.

Принцип верховенства права застосовується у практиці Європейського Суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) і роз'яснюється у змісті його рішень. ЄСПЛ вважає, що верховенство права є концепцією, властивою усім статтям Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція). Суд наголошує, що право на справедливий судовий розгляд, гарантоване статтею 6 Конвенції, повинно тлумачитися у світлі преамбули Конвенції, яка проголошує верховенство права як елемент спільної спадщини держав-учасниць [11, п. 72].

Доктрина ЄСПЛ є важливим джерелом втілення принципу верховенства права у правозастосовну діяльність вітчизняних господарських судів. У рішеннях ЄСПЛ надається різнобічне тлумачення принципу верховенства права. Так, Рабінович П.М. виокремлює такі ознаки принципу верховенства права сформульовані у рішеннях ЄСПЛ: визнання пріоритетності, домінування, визначальної ролі прав людини у діяльності держави; поширюваність цієї пріоритетності на діяльність усіх без винятку органів держави, включаючи, зокрема, й органи прокуратури; правова певність, визначеність становища людини у тій ситуації, в якій вона перебуває; неприпустимість затримання особи на невизначений і

непередбачуваний термін, якщо воно не ґрунтується на законі чи судовому рішенні; обсяг будь якого правового розсуду й спосіб його здійснення мають бути з достатньою ясністю визначені законом; наявність громадської довіри до судів як до гарантів справедливості; майже безвиняткова можливість доступу до суду; наявність судового контролю за втручанням виконавчих органів у права людини; підпорядкованість судовому рішенню усіх органів держави, обов'язковість його виконання будь-якими органами і посадовцями; можливість скасування вищим судом рішення нижчого суду, яке не набрало чинності; незмінність, неоспорюваність остаточного судового рішення, яке набрало чинності; невтручання законодавчої влади у відправлення правосуддя [12].

Досліджуючи зміст принципу верховенства права як керівної засади господарського судочинства, слід звернути увагу на його безпосереднє втілення у правозастосовну діяльність господарського суду.

На сьогодні Єдиний державний реєстр судових рішень України налічує більш 100 000 рішень господарських судів. Із них більше 20 000 (тобто більш 20 % від загальної кількості) містять посилання на принцип верховенства права [13].

Проте, кількісний показник не обумовлює якісну складову та не свідчить про високий ступінь втілення принципу верховенства права у практику врегулювання спірних правовідносин у господарських справах. Вибірковий аналіз рішень господарських судів України переважно вказує на формальне посилання судових інстанцій на принцип верховенства права. Звернення господарського суду до принципу верховенства права часто відбувається з метою посилити свою правову позицію та навести додаткову аргументацію в мотивувальній частині рішення суду, у тому числі за умови достатності норм матеріального права для врегулювання спору.

З одного боку, такий підхід є позитивним явищем та опосередковано вказує на дотримання господарським судом принципу верховенства права. Однак, з іншого боку, принцип верховенства права за таких умов сприймається суспільством (зокрема учасниками судового процесу) як формула, яка не впливає на вирішення справи по суті і згадування якої у змісті судового рішення є формальністю. Це створює враження штучності застосування принципу верховенства права як регулятора суспільних відносин.

Принцип верховенства права в господарському судочинстві перебуває у тісному зв'язку з принципом законності. Законність є невід'ємним та ключовим елементом верховенства права.

Реалізація принципу законності в господарському процесі забезпечується окремими процесуальними гарантіями. Згідно положень Закону України «Про судоустрій і статус суддів» гарантіями забезпечення дотримання реалізації принципу законності в господарському процесі є [14]: незалежність суддів господарського суду і підпорядкування їх тільки Конституції і законам; рівність перед законом і судом; змагальність процесу і рівноправність сторін; гласність розгляду в господарських судах; безпосередність і безперервність судового розгляду; наявність стадії перегляду рішень, що не набрали законної сили, в апеляційному порядку і стадії перегляду рішень, які набрали чинності, у касаційному порядку; встановлена письмова форма рішення і докладно регламентований його структурний зміст; можливість відводу судді; можливість сторони мати представника; чітка регламентація форми і змісту позовної заяви тощо.

Важливою гарантією дотримання принципу законності у господарському судочинстві є також запровадження в порядку судової реформи 2016 року процедури конституційного звернення у вигляді конституційної скарги щодо перевірки на відповідність Конституції України (конституційність) закону України (його окремих положень), що

застосований в остаточному судовому рішенні у справі суб'єкта права на конституційну скаргу. Згідно Закону України «Про Конституційний Суд України» суб'єктом права на конституційну скаргу може бути як фізична особа, так і юридична особа – суб'єкт приватного права, яка вважає, що застосований в остаточному судовому рішенні в її справі закон України (його окремі положення) суперечить Конституції України [15].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Результати проведеного дослідження вказують на те, що принципи законності і верховенства права створюють фундаментальну основу для провадження господарського процесуального судочинства. Основоположні принципи права використовуються для тлумачення норм права, а також за наявності прогалин в праві при повній або частковій відсутності нормативно правової регламентації певної групи суспільних відносин, що потребують правового регулювання при застосуванні аналогії права та аналогії закону. Держава може вважатися правовою, тільки тоді, коли реалізується право кожного громадянина на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і неупередженим судом, який вирішить спір щодо його прав і обов'язків цивільного характеру, або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального звинувачення. З огляду на це дотримання принципів законності і верховенства права мають бути основоположними в господарському процесуальному праві та втілюватися у правозастосовну практику крізь призму одного з основоположних прав людини – права на справедливий суд.

Розуміння принципу верховенства права ґрунтується на ідеї виокремлення двох його аспектів: формального і матеріального. З формальної точки зору, верховенство права полягає в тому, що в суспільстві мають існувати правові норми, яких дотримуються всі суб'єкти, зокрема, й держава. Матеріальний аспект верховенства права

полягає в тому, що мають існувати чіткі змістовні стандарти, які визначають суть позитивного права.

Особливості застосування принципу верховенства права в господарському процесуальному судочинстві передбачають подальшу уніфікацію процесуального законодавства, яке сприятиме ефективному поновленню порушених прав та законних інтересів суб'єктів господарювання.

Література

1. Конституція України: Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.
2. Принцип верховенства права: проблеми теорії та практики: у 2-х кн. / [за заг. ред. Ю.С. Шемшученка]. Кн. 2: Принцип верховенства права у діяльності держави та в адміністративному праві. К.: Конус-Ю, 2008. 314 с.
3. Петришин О.В. Верховенство права в системі дії права // Проблеми законності. 2009. № 100. С. 18-19.
4. Портнов А.В. Зміст принципу верховенства права та його реалізація в діяльності Конституційного Суду України // Стратегічні пріоритети. 2008. № 2 (7). С. 64-67.
5. Колодій А.М. Принципи права України: монографія К.: Юрінком Інтер, 1998. 208 с.
6. Скрипнюк О.В. Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики: до 10-річчя незалежності України: монографія К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2000. 600 с.
7. Музика І.В. Принцип верховенства права: сучасний погляд на проблему крізь призму кантівського праворозуміння // Проблеми філософії і права. 2008-2009. Т. VI-VII. С. 112-116.

8. Головатий С.П. Верховенство права: юридичний принцип, який в Україні офіційно визнано та який має діяти // Українське право. 2006. № 1. С. 85-90.
9. Малишев Б.В. Принцип верховенства права (теоретико-правовий аспект) // Бюлетень Міністерства юстиції України. 2012. № 8. С. 14-20.
10. Constitutional and Administrative Law / Bradley A., Ewing K., ed. – London & New York, 1998. P. 109.
11. Справа «Совтрансавто-Холдинг» проти України» (заява № 48553/99) : рішення Європейського суду з прав людини від 25.07.2002. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/980_043 (дата звернення: 06.06.2018).
12. Рабінович П. Верховенство права в інтерпретації Конституційного Суду. URL: <http://www.lawyer.org.ua/?d=668&i=&w=r> (дата звернення: 06.06.2018).
13. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua> (дата звернення: 06.06.2018).
14. Про судоустрій і статус суддів : Закон від 02.06.2016 № 1402-VIII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1402-19> (дата звернення: 06.06.2018).
15. Про Конституційний Суд України : Закон від 16.10.1996 № 422/96-ВР. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2136-19> (дата звернення: 06.06.2018).